

ГНІЗДО КОРЕНЯ *VЪRG-/ *VЪRG- У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

Пропонована стаття орієнтована на етимологізування й реконструкцію парадигми дериватів давнього слов'янського генетичного гнізда, очолюваного коренем *(s)vъrg/*(s)vъrg- з *g-детермінативом і базовою (вихідною) семантикою «гнути», «крутити» < іє. *цегhō «крутити», «зв'язувати», «вити» (Mann!; 1518).

Основними континуантами досліджуваної мікросистеми є слова, які позначають комплекс предметів, об'єднаних спільними рисами «щось нерівне», «зламане», «опукло-ввігнуте», «щось переплетене».

vъrgь(a)/(s)vъrgь/*vъrзь/*(s)vъrзь: болг. *врѣга* (аргот.) «сильна людина» < *врѣга* «пухлина, грудка на пні чи стовбурі дерева» з розвитком значення за метонімією, що є властивим для арго (БЕР, I, 188), п. *Virga* – антропонім (SSNO, VI, ч. 1, с. 2), серб. *врѣ* «гарбуз у формі пляшки; посудина з гарбуза» (Толстой, 57), слн. *rga, hrga, herga*, «сук; tuber, nodus», хорв. кайк. *vrž, frž* «сук (на дошці, колоді); подагрична пухлина в суглобах», болг. *врѣга* «сучок на деревині», для яких, як і для слів з початковим s- реконструюються прототипи *svъrga/*svъrgь/*svъrзь < *kvъrga з поясненням анлаутних чергувань s:c:k як експресивних (Bezljaj, III, 354-355), макед. *врѣга* «наріст, гуля; сучок (на дереві)» (Гавриш, 84); слн. *švrg, svrž* «гілка, сук, пагінець», *srž* «зерно, ядро,

---

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

сутність», Svržaki – топонім (<*svrǫžь; Bezlaj, I, 92), svrg, svrž «стрижень, сук», горицьк. čvrž «сук», хорв. діал. svrž «гілка», srž «стрижень; гній (в мозолю)» (Bezlaj, III, 354), болг. *свърга* «наріст на дереві; пухлина на тілі»².

Фонетичне оформлення лексем типу болг. *врага* «гуля від удару; пагінець» (Младенов, 80; див. ще БЕР, I, 179 зі слухним припущенням спорідненості *врага* зі ст.-болг. *врѣгж* «вергати» з іншим ступенем аблаутного голосного), серб. *врезж* (бот.) «тамариск», *врѣжа* «стеблина, що стелеться по землі, пліть (у гарбуза, огірка)» (Толстой, 57), ст.сл. *вреза* «сік дерева» (ПЦСС, 933), болг. *врѣжъ* «стебло дині, кавуна» (зводиться до іє. *uer-gh-; Младенов, 79) дає підстави констатувати наявність у них кореневого вокалізму повного ступеня *o*, е-ряду в праслов'янську добу: *vorga, *verǫžь, *verža.

Система мотиваційних ознак наведеного комплексу слів цілком пояснює включення до його складу слів на позначення рослин, оскільки вони відображають найхарактерніші ознаки представників флори (розгалуження, викривлення).

Ознака кривизни берегової смуги, очевидно, є ключовою для розв'язання семантичного боку номінації, а тому й для встановлення автохтонного характеру назви *Вержа* – п. Дніпра, л. В. Вержи (<*Vьржа < *vьrža), яка вважається балтизмом без урахування слов'янського апелятивного матеріалу (див. вище), пор. зіставлення з лит. *Viržuva* (Т. Т, 181). З аналогічних причин непереконливою є версія, згідно з якою бр. *варжа* «дерев'яний садок для збереження живої риби», рос. *варжа* «плетений чи дерев'яний садок», п. *varža* «т. с.» є запозиченими з лит. *varža* «т. с.; верша (східн.)», пор. ще лтс. *varža* «снасть у вигляді ятера» (Лаучюте, 28), у той час як вони можуть сягати псл. *vьrža. При цьому ігноруються рос. пск. *вѣржа* «рибальська снасть з прутиків у вигляді конусу з воронкоподібним вхідним отвором» (ПОС, III, 90), арх. *вреза(?)* «стіна тенет, неводу, полотно тенет», *врѣжбица* «потік припливу, з яким іде білоша (руно риби) у затоки» (Даль, I, 260) (<*vьrža; з діалектною метатезою *ep > pe* у першому складі в російській мові), ч. *úvrž*, півд.-ч. *ouvrž* «тенета з прутиків, щоб риба не випливла з рибника» < *qvьrǫžь з префіксом *o- із значенням обмеження-заперечення (кваліфікуються як вторинні до *u-vršek (>*ú-vrž), де [ž] є залишком хитання в артикуляції [šk] і [žk] – Machek, 673). Ареал поширення подібних утворень, а також розмаїття фонетичної структури кореня, яка відбиває вихідні [*e], [*ь], [*ь], свідчить на користь самобутності всіх слів, які сягають псл. *vьrǫžь(a), яке утворилося від імперфектива *vьržati < *vьržati «плети». Останнє, ймовірно, позначало якийсь рибальський інструмент, скоріше за все різновид тенет. Поширення подібних, явно споріднених, термінів рибальства на теренах Балтії вказує на їхню давність, яка датується балтослов'янським періодом. Деривати із значенням «тенета, невід» репрезентуються й іншою детермінативною парадигмою кореня *vьg-, пор. укр., рос. *вершá*, ч. *ouvršek* «прутяний кошик, котрим прикривають отвір у рибнику, щоб не випливла риба» (Machek, там же) <*vьrǫšь<*vьrǫhь<*vьrǫšь, де *-s- – детермінатив. Така структурна паралель також визначає *vьrža як одиницю слов'янського гнізда.

*vьrǫžava: рос. *Варжавка* – гідронім у басейні Оки (Смолицкая, 218) з суфіксом із значенням місця *-ava/*-ěva, пор. ч. *pal'ava* «місце, де палить сонце», *tisňava* «тісна долина» (Hosák, Šramek, II, 752), псл. *pon'eva > *pon'ava³.

Урахування архаїчної моделі з експресивним суфіксом -ac сприяє реконструкції форми *vьgась: рос. *Варгас*, *Варгасий* – антропоніми (перша пол. XVI ст.), апелятивною базою яких вважалося діал. *варгас* «крик, нісенітниця» (Веселовский, 62) < *«плетиво, наплетене».

² Л.В.Куркіна вбачає в подібних словах префікс *сь- (Куркіна Л.В. Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики. – Ljubljana, 1992. – С. 189).

³ Селищев А. М. Старославянский язык. – М., 1952. – Ч. 2. – С. 75.

*vъrganь/*vъrganь: рос. діал. *варганить* «гореть ярким пламенем, с треском; пылать» (Сл. Солик., 63), *наварганить* «зробити щось як-небудь, погано; наготувати, зробити щось у великій кількості; навезти, принести чогось багато; наповнити щось вщерть» (СРНГ, XIX, 150), пск. *варган* «нечепура» > *варгає нить* «робити, готувати щось» (ПОС: III, 33), ряз. *варган* у виразі *как на варганах* – «про когось, хто характеризується рухливістю, швидкістю рухів» (Оссовецкий, 74), бр. *варганіць* «працювати, виготовляти», для якого разом з рос. *варганить* висувалася балтійська етимологія, пор. лит. **vargantis* < *vařgas* «горе, клопіт, тяжка праця» (Лаучюте, 139), серб. *варгань* «білий гриб, гриб-боровик» (Толстой, 47). Базова мотиваційна ознака цих похідних «щось наплетене, накручене (> “навезене”», на що вказує й суфікс **-ан** з атрибутивною словотвірною семантикою. Значення «швидкий рух» розвинулось безпосередньо з «гнути», «крутити». Подібна семантика універсальна спостерігається в інших генетичних гніздах⁴. Пор. ще співвідносне **vъrgati*: болг. *воргам* «затягувати нитку в голку» (БЕР, I, 176 – «неясне»).

Стосовно серб. *варгань* можна було б висунути версію про запозичення з угорської мови (пор. *varganya* «т. с.»; MUS, 800) з огляду на суміжність лінгвальних ареалів, але досліджувана лексема підтримується системою гнізда кореня **veg-* на всіх рівнях (фонетичному, словотвірному, семантичному – конструбативність, нерівність, подібність до наросту). Крім цього, саме угорське слово функціонує в мові ізольовано, тому з упевненістю можна стверджувати про запозичення з сербської.

Цікаво, що перехід «гнути» > «(на)плести» > «погано зробити» спостерігається в групі утворень від основи **vor-k-*, пор.: рос. діал. *наваракосить*, *наваракосить* «забруднити; зробити щось погано; наплутати» (СРНГ, XIX, 150).

*vъrgala: п. *Worgala* (?) – антропонім (SSNO, VI, 2, 200).

Цілком реальною видається можливість реставрації префіксальних похідних від **vъrgъ/*vъrъzъ* за архаїчними моделями:

*kavъrga * «сучок; щось зігнуте, нерівне», яке відновлюється на основі південнослов'янського матеріалу, оскільки має статус праслов'янського діалектизму⁵. Але сліди його, видозмінені семантично, простежуються і в російській мові, що вказує на ширший ареал його вжитку в давнину, пор.: діал. *каварга* «про худу, сухошаву людину» – 1882 р. (СРНГ, XII, 290), значення якого зазнало змін унаслідок зближення з фонетично близьким *кабарга* «хребет, скелет тварини» (там же), запозиченим з уральських мов, пор. телеуцьк., шор., саай. *tabугуа* «мускусна косуля» (Аникин, 239);

*Kuvъrga: рос. *Куверга* – гідронім у басейні Оки (Смолицкая, 244);

*sevъrga: рос. діал. пск., твер. *чиверга* «метушня» > *чиверзить* «метушитися, квапитися» (Даль, IV, 603). У поданих репрезентантах семантичний закон «гнути» > «здійснювати зигзагоподібний рух» > «метушитися» (чи «збиратися» > «збіговисько») підтримується повторюваністю стабільного комплексу сем «швидкий рух», «зигзагоподібний рух», «коливатися», «труситися» в гніздах коренів з вихідним значенням «різати», «вити», «крутити»⁶.

Цікавим фактом є тотожні генетично слов'янські назви сучка і частин скелета живих істот, які континують розширення **vъg-* **-x(>*-š)*- детермінативом, пор. слн. *čvŕgъ* «сучок; суглобна голівка кістки», *čvŕga* «сук», аналізовані Ф. Безлаєм в одному гнізді з одиницями типу *švrg, svrŕž* (Bezljaj, I, 92);

*avъrga(?): укр. лемк. *Явірга* (*Jawirga*) (Красовський, 173). Наявний пізні-

⁴ Див., напр.: *Левицкий В.В.* Этимологические и семасиологические исследования в области германских языков – Черновцы, 1997. – С. 89.

⁵ Про це див.: *Куркина Л.В.* К реконструкции состава праславянского лексического фонда словенского языка // *Этимология* 1984. – М., 1986. – С. 110.

⁶ *Левицкий В.В.* Знач. праця. – С. 123.

Отже, наявність назв посуду *vъgьbь, *vъrdьbь, *verdьbь підтримує доцільність реконструкції архаїчного діалектизму *vъrgьbь як позначення специфічного посуду (горщика чи глека) для зберігання чи відстоювання чогось, пор. призначення *vъgьbь як посудини для пиття води. Семантика «посудина певної форми» є наслідком розвитку вихідного *«гнути» (> «вигинати»), яке як основа номінації щонайкраще відбиває актуальні ознаки реалії (опуклість, вигнутість). Наявність різних детермінативів у назвах посуду пояснюється питомим варіюванням цих афіксів в етимологічно споріднених словах, пор. аналогічні приклади, а також подібний процес в *kьgьpь(a)/ *kьgьmь(a) (<* (s)kьr-) – терміни суднобудування⁹, *bьlvapь, *bьlvapь, *bьldapь «ідол» < *bьl- «здуватися, набухати»¹⁰. Таке чергування детермінативів разом з розвитком однакового значення давніх алодериватів упорядковувало семантичний код етимологічного гнізда.

Щодо можливої варіантності в розвитку будови ч. vrdlice, vrhlice, nлуж. redla, слід зробити певні застереження. Чеські приклади можуть бути початковою і кінцевою стадіями розвитку dl' > hl' > gl'. Подібний перехід не є регулярним у слов'янських діалектах, але його все ж таки треба враховувати у даному випадку, тим більше що всі умови для нього були. Це – пом'якшення [l] перед голосним переднього ряду з наступним ефектом йотації попереднього зубного, оскільки м'яке [l'] наближається артикуляційно до [j]¹¹.

*Vorguša: рос. *Варагушин* – гідронім у басейні Оки (Смолицька, 53) < *Vorguša.

Префіксальні похідні від основи *vorg-:

*kovorgъ: серб. *ковраг* «чагарник, великий кущ» (Ристић, Кангрґа, 375);

*skovorъzь: серб. *сковраж* (бот.) «буркун» (Ристић, Кангрґа, 957).

Реконструкція деяких інших форм розглянутого гнізда (*vъrgalь/*vъrgalь; *vъrgatь(jь); *vъrgopь/*vъrgopь та ін.) здійснюється в спеціальній літературі¹².

Отже, врахування базової семантики етимонів, а також увага до архаїчної морфемної будови їх рефлексів сприяє відносно повному опису структури генетичних гнізд.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Аникин	–	<i>Аникин А.Е.</i> Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. – Новосибирск, 1997. – 773 с.
БЕР	–	Български етимологичен речник / Съст. Георгиев В., Гълъбов Ив., Заимов Й. та ін. – София, 1971. – Т. 1. – 804 с.
Бернштейн	–	<i>Бернштейн С.Б.</i> Болгарско-русский словарь. – М., 1975. – 768 с.
Веселовский	–	<i>Веселовский С.Б.</i> Ономастикон : Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – М., 1974. – 382 с.
Гавриш	–	<i>Гавриш К.</i> Македонско-русски речник. – Скопје, 1969. – 916 с.
Даль	–	<i>Даль В.И.</i> Толковый словарь живого великорусского языка : В 4-х т. – М., 1978. – Т. 3. – 630 с.
ЕСУМ	–	Етимологічний словник української мови : В 7-ми т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. – К., 1982. – Т. 1 – 680 с.

⁹ Там же. – С. 322.

¹⁰ *Шульгач В.П.* Праслов'янський гідронімний фонд : Фрагмент реконструкції. – К., 1998. – С. 33.

¹¹ Пор. п. jodla «смерека» > jeglja, mdly «млявий, квойлий» > mgleja (*Авксентьева А.Г.* Палагальная корреляция и мена tl, dl > kl, gl в славянских языках//История русского языка. Древнерус. период. – Л., 1976. – Вып. 1. – С. 12; у цій же праці див. детальне пояснення механізму переходу).

¹² *Шульгач В.П.* Заметки по донской гидронимии : *Варгол* // Восточноукр. лингвист. сб. – Донецк, 1998. – Вып. 4. – С. 182-187.

- КПУ К-2 – Книга памяти Украины. Кировоградская область. – Кировоград, 1994. – Т. 2. – 1126 с.
- Красовский – *Красовский I.* Прізвища галицьких лемків у XVIII ст. – Львів, 1993. – 194 с.
- Лаучюте – *Лаучюте Ю.А.* Словарь балтизмов в славянских языках. – Л., 1982. – 210 с.
- Младенов – *Младенов С.* Етимологически и правописен речник на български книжовен език. – София, 1941. – 807 с.
- Нежнипапа – *Нежнипапа В.Я.* Українсько-російський словник-довідник географічних назв Української РСР. – К., 1971. – 158 с.
- Онишкевич – *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок : У 2-х ч. – К., 1984. – Ч. 1–2.
- Оссовецкий – Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области) / Под. ред. И. А. Оссовецкого. – М., 1969. – 613 с.
- ПОС – Псковский областной словарь. – Л., 1976. – Вып. 3. – 177 с.
- ПЦСС – Полный церковно-славянский словарь (со внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений) / Сост. священник магистр Григорий Дьяченко. – М., 1900. – 1120 с.
- Ристић, Кангрга – *Ристић С., Кангрга J.* Речник српскохрватског и немачког језика. – Београд, 1928. – 1263 с.
- Сл. Солик – Словарь говоров Соликамского района Пермской области / Под ред. Е. А. Голушковой. – Пермь, 1973. – 706 с.
- СлРЯ XI-XVII в. – Словарь русского языка XI-XVII вв. – М., 1977. – Вып. 3. – 307 с.
- Смолицкая – *Смолицкая Г.П.* Гидронимия бассейна Оки : Список рек и озер. – М., 1976. – 402 с.
- Срезн. – *Срезневский И.И.* Материалы для Словаря древнерусского языка. – М., 1989. – Т.1-3.
- СРНГ – Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П.Филина. – Л., 1966-1990. Вып. 1-25.
- Толстой – *Толстой Н.И.* Сербско-хорватско-русский словарь. – М., 1970. – 735 с.
- Т. Т. – *Топоров В.Н., Трубачев О.Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962. – 270 с.
- Хостникъ – *Хостникъ М.* Словинско-русский Словарь. Грамматика словинского языка. – Горица, 1901. – 279 с.
- Bezljaj – *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika. – Ljubljana, 1976-1995. – Knj. 13.
- Hosák, Šramek – *Hosák L., Šramek R.* Místní jména na Moravě a ve Slezsku. – Praha, 1970-1980. – Т. 2. – 962 с.
- Kotnik – *Kotnik J.* Slovensko-ruski slovar. – Ljubljana, 1972. – 817 s.
- Machek – *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. – Praha, 1968. – 866 s.
- Mann – *Mann St.E.* An Indo-European comparative dictionary. – Hamburg, 1984 – 1987. – 1683 s.
- Muka – *Muka E.* Słownik dolnosербскеје рече а јеје наредов. – СПб. ; Praha, 1928. – Т. 1-3.
- MUS – Magyar-ukraán szótár. – Budapest ; Uzshorod, 1961. – 912 s.
- SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod redakcją i ze wstępem W.Taszyckiego. – Wrocław etc., 1981. – 205 s.
- Sychta – *Sychta B.* Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. – Wrocław etc., 1975. – Т. 6. – 700 s.

(Кіровоград)